

IV. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 913 (477)

Афанасьєв О.Є.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ У СЕРЕДОВИЩІ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розглянуто становлення в історико-географічній науці уявлень про природокористування як комплексну систему «людина – природа». Досліджено теоретико-методологічний доробок вчених, що склав підґрунтя для формування історії регіонального природокористування як окремого наукового напрямку історичної географії.

Ключові слова: історія регіонального природокористування, історична географія, система «людина – природа».

Рассмотрено становление в историко-географической науке представлений о природопользовании как комплексной системе «человек – природа». Исследованы теоретико-методологические наработки ученых, послужившие основой для формирования истории регионального природопользования как отдельного научного направления исторической географии.

Ключевые слова: история регионального природопользования, историческая география, система «человек – природа».

The formation of historical and geographical scientific concepts of nature-use as a complex system «man – nature» are considered. Theoretical and methodological achievements of scientists-foundators of separate scientific direction of historical geography - regional nature-use history had been studied.

Key words: history of regional nature-use, historical geography, the system «man – nature».

Вступ. Історія регіонального природокористування (ІРП) як науковий напрям досліджень в історії географії може бути розглянута в контексті вже наявного наукового (як вітчизняного, так і зарубіжного) досвіду. ІРП, досліджуючи питання взаємодії природних і суспільних територіальних систем, виконує об'єднуючу (інтегруючу) функцію між фізико-географічним і сіспільно-географічним блоками географічної науки. При цьому інтеграція здійснюється методологією історичної географії.

Вихідні передумови. На різних етапах становлення і розвитку наукових знань про природокористування переважали певні «базові» методологічні концепти, що описували та характеризували відносини у системі «людина – природа». До таких концептів варто відносити: а) первинні теоретичні конструкти – натурфілософію і географічний детермінізм; б) конструкти «західної» (англо-американської) географії – географічні поссібілізм, енвайронменталізм, пробабілізм; в) конструкти т.зв. «вітчизняної» географії – діалектичний матеріалізм, географічний індетермінізм, прикладної географії, конструктивної географії і природокористування (прикладного, раціонального, конструктивного і

т.п.). На сучасному етапі загальносвітової тенденції інтеграції географічної науки спільним фундаментом для об'єднання усіх провідних національних наукових шкіл, що опікуються дослідженнями системи «людина – природа», здатна стати концепція «сталого розвитку». Роботи Г.П. Марша, Н. Шейлора, А. Кларка, К.Т. Сміта, Дж. Мура та ін. зіграли велику роль у вдосконаленні методологічного апарату історичної географії, внесли багато нового в пізнання взаємодій людини і природи. За висловом класика британської школи історичної географії Г.-К. Дарбі *«Тема стосунків історії і географії дуже популярна. Вона привертала увагу людини відколи вона уперше замислилася про природу людського суспільства, нерозривно пов'язаного з поверхнею землі. Класичні філософи розмірковували про зв'язки між людьми і оточуючою їх природою...»* [22, С. 1.]. Тим не менш, вести мову про інтеграцію історичних та географічних дослідницьких проблем щодо відносин в системі «людина – природа» не приходиться аж до періоду наукового обґрунтування концепції географічного детермінізму у середині XVII ст.

Цілі і завдання статті. Метою статті є висвітлення результатів вивчення процесу становлення у середовищі історичної географії наукових концептів історії регіонального природокористування, що оцінюється як інтегральний науковий напрям, який досліджує процеси становлення взаємовідносин у системі «людина – природа» на основі хроно-хорологічних підходів і методів.

Виклад основного матеріалу. Перше наукове визначення історичної географії як науки, завданням якої є саме вивчення стосунків між компонентами системи «людина – природа» знаходимо у англійського історика і географа *Генрі Тоузера* (1829 – 1916 рр.): *«Історична географія досліджує землю з точки зору впливу, який вона здійснює на людське суспільство і прогресивний розвиток раси. Із цією метою досліджується той змінюючий вплив, який різні особливості країни мають на національний характер... також встановлюється вплив, який риси географії роблять на вирішальні битви і кампанії, що є поворотними точками у світовій історії, і на владу, здійснювану деякими країнами у певні періоди»* [цитата за 11, с. 20]. Це визначення ґрунтується на класичних геодетерміністських теоріях, втім це чи не єдиний приклад ототожнення історичної географії із дослідницькими завданнями, що стоять перед сучасною історією природокористування. Інші історико-географи лише посередньо торкалися історичних питань взаємовідносин людини і природного середовища у рамках загальнометодологічної дискусії щодо завдань і напрямів розвитку історичної географії як окремої науки.

На початку XX ст. історична географія в США розуміється як галузь географії, що вивчає взаємний вплив людських суспільств і природного середовища і приділяє особливу увагу проблемам просторового розподілу людства, і включається до складу «географії людини». В цьому напрямі

працювали *Ральф Браун* (1898 – 1948 рр.) і *Карл Зауер* (1889 – 1975 рр.). Р. Браун займався питаннями еволюції і реконструювання географічного середовища під впливом людини на прикладі Приатлантичного регіону США. К. Зауер розробив концепцію «культурного ландшафту», під яким розумів основний об'єкт географії, який неможливо розглядати поза генетичного (історичного) виміру. Згідно цього, діяльність людей, послідовна зміна культур на певній території зумовлювала і послідовну зміну культурних ландшафтів, таким чином метою історичної географії оголошувалася реконструкція ландшафтів минулого. Характерним є список проблем історичної географії як наукового напрямку, складений Зауером [23]: 1) фізико-географічні процеси, що впливають на людину; 2) вплив людини на фізичну географію; 3) місця поселень; 4) структура поселень; 5) типи жител; 6) відношення використання землі до історичної структури культурного ареалу; 7) зміст і значення найвищого розквіту культури; 8) поширення культурних феноменів; 9) розподіл енергії усередині культурного ареалу; 10) культурні стадії і послідовності; 11) суперництво культур усередині території. Цей перелік заклав методологічні підґрунтя для розвитку «культурної географії», але, як видно, у більшості своїй містить проблематику наукових досліджень саме історії природокористування як інтегрального міждисциплінарного наукового напрямку.

Ще одним напрямом географічної науки, що утворився в процесі методологічної дискусії в історичній географії щодо проблематики стосунків у системі «людина – природа», стала «гуманістична географія» (humanistic geography), започаткована американським вченим *І-Фу Туаном* (народ. 1930 р.). Гуманістична географія досягає повноти розуміння людського світу безпосередньо через вивчення стосунків людини з навколишнім світом, його географічної поведінки (geographical behavior) а також почуттів і ідей відносно простору і місця [24, с. 266].

Англійська історична географія в процесі методологічного пошуку у працях *Генрі Дарбі* (1909 – 1992 рр.) отримала й таке визначення свого предмету: «*Предметом історичної географії є реконструкція географії минулого, а методом дослідження – метод «кросс-секцій» (cross-sections) – історичних зрізів географії [країни] в той або інший історичний період*» [цитата за 11, с. 67]. За допомогою цього методу (інакше його ще називали «горизонтальним підходом») Дарбі досліджував динаміку ландшафтів Британії під впливом людської діяльності (такі види впливів, як вирубування лісів, осушення боліт, введення в сільськогосподарський оборот неосвоєних територій і пусток, заснування міст і індустріалізація, облаштування парків тощо). Метод «кросс-секцій» і сьогодні продовжує залишатися основним в англійській історичній географії.

Англійський дослідник *Кліффорд Сміт* (1924 – 2003 рр.) визначив три основні напрями в історичній географії Великої Британії і США: вивчення історії змін ландшафту під впливом людини; історична географія як наука,

що реконструює географію минулого; дослідження географічних змін в часі.

У французькій школі історичної географії проблематикою стосунків людини і природи особливо опікувався *Поль Відаль де Ла Блаш* (1845 – 1918 рр.), якого вважають засновником напряму «географія людини» і фундатором посібілізму. Де Ла Блаш вважав «Географію людини» наукою про взаємостосунки людських спільнот із фізичним світом: *«Ідея середовища припускає, що в кожній частині землі факти географії людини пов'язані з унікальною комбінацією фізичних умов. Середовище надає людині можливості для розвитку, але кожна соціальна група взаємодіє з нею в цілях задоволення своїх конкретних потреб, робить свій вибір, і кінцевий результат, таким чином, не передбачений наперед»* [25, с. 5]. Він вважав, що *«Країна є резервуаром, де як би у зародку дримають сили природи, і їх використання залежить від людини, яка встановлює зв'язки між розрізненими рисами місцевості, перетворюючи їх на систематичне сприяння сил»* [26, с. 8]. Отже, наочно подається розуміння ролі історичної географії у вивченні історії систем природокористування для розуміння наявної на певний момент часу структури виробничих сил і суспільного устрою. Тривалий час потому (аж до 1950-х рр.) французька історична географія в рамках т.зв. «Відаліанської школи» концентрувала свою увагу на дослідженнях ґрунтів і їх впливу на суспільно-господарський розвиток окремих регіонів Франції, як-от Л. Галлуа (методи топонімічного відновлення типів землекористування), Л. Февр (дослідження аграрної історії методами географічної науки), М. Блок (етапи землеробського освоєння Франції, типи «аграрних цивілізацій»), Р. Діон («аграрні пейзажі» і типи аграрного господарювання Франції) тощо.

Історико-географічні аспекти також порушені в роботах *Емманюеля Мартона* (1873 – 1955 рр.), який в історичному плані розглянув питання впливу людської активності на рельєф, ґрунтово-рослинний покрив, тваринний світ. *«Тенденція розглядати усі явища в історичній перспективі, представляє, як би то не було, найбільш важливу рису розвитку географії за останні роки»* – відмічав Мартон в монографії «Основи фізичної географії» [15, с. 28].

Приділяли значну увагу історії природокористування у історико-географічних дослідженнях і такі представники французької географічної школи, як Анрі Болі і Робер Капо-Рей. Так, *А. Болі* (1877 – 1962 рр.) в книзі, присвяченій географії Північної Америки, виділив цілий історико-географічний розділ, що включає інформацію про заселення материка, історико-культурні ареали, морські відкриття і заснування колоній, про територіальне формування і господарське освоєння США і Канади. *Р. Капо-Рей* (1897 – 1977 рр.) з історико-географічних позицій описав процес заселення і освоєння території Сахари, детально проаналізував кочовий спосіб життя населення, оазисне землеробство.

Видатним «метром історичної географії Франції», наукову спадщину

якого ще належить оцінити у майбутньому, став *Фернан Бродель* (1902 – 1985 рр.). Вченого мало цікавили історичні процеси або фізико-географічні ландшафти як такі, його цікавили передусім їхні «*суспільні обриси, що є нечіткими і важковідтворюваними на карті*» [2, с. 38]. У своїй фундаментальній праці «*Що таке Франція?*» [3] дослідник вибудовує усталені зв'язки між географією та історією країни на підґрунті прискіпливого аналізу економічної історії освоєння ресурсів території й історичної антропології, розглядає політичну, економічну, культурну історичну географію у контексті географічного середовища і використання людиною його ресурсів у широкому сенсі (не лише мінеральних чи ґрунтових, але й «уміщуючих» (або «ємнісних»), сакральних, аксіологічних тощо).

Як видно з викладеного, у «західних» історико-географічних школах (американській, британській, французькій) з часом склалося усталене уявлення про важливість дослідження проблематики історії природокористування як регіонального територіального рівня, так і вищого масштабів, подекуди аж до повного ототожнювання методологічних завдань науки із цим напрямом. Але подальший розвиток цих ідей попрямував у напрямі екологізації і гуманітаризації географічної науки, на перше місце у питаннях дослідження взаємовідносин системи «людина – природа» вийшла «екологічна парадигма», і тому остаточне оформлення наукового уявлення про природокористування (і, відповідно, історію природокористування) у «західній» географії не відбулося. Це сталося у вітчизняній географії (російській, пізніше – радянській), і сьогодні продовжує розвиватися українською, російською національними географічними школами, в т.ч. й у напрямі історичної географії (історія природокористування є одним із її розділів). На фундаментальному підґрунті новітньої концепції «стійкого розвитку» сьогодні активно тривають процеси методологічної інтеграції «західної» і «вітчизняної» географічних шкіл, адже досвід, накопичений конструктивною географією та природокористуванням, найповніше відповідає змісту цієї концепції. Тож варто стисло розглянути, як відбувалося утвердження позицій наукового природокористування та історії природокористування у середовищі вітчизняної історико-географічної думки.

Про дію географічного чинника на протікання історичних процесів писали багато вітчизняних вчених – географів, істориків, філософів тощо. Так, наприклад, вплив географічних умов на історичні долі народностей і державності був принципово значимою частиною концепції історичного процесу в працях *С.М. Соловйова* (1820 – 1879 рр.). Професор Московського університету *С.В. Єшевський* (1829 – 1865 рр.) у своїх лекціях «Вступ до курсу загальної історії» [8] відмічав «*могущественное влияние внешней природы, физических, климатических, топографических условий страны на ход ее исторического развития, на исторические судьбы ее населения*» [8, с. 9-10]. «*При более глубоком и полном изучении*

какого-нибудь народа, – писал він, – все яснее и яснее раскрывается тесная, необходимая и неизбежная связь между природой страны, этнографическими особенностями физического и нравственного характера населяющего ее племени с его бытом, экономическим, общественным и частным...» [8, с. 10].

Першим серед послідовників російської школи історичної географії найближче до інтегрованого розуміння історичної географії та історії природокористування, практично ототожнюючи ці напрями, підійшов С.М. Середонін (1860 – 1916 рр.). У своїх лекціях [20] вчений предметом історичної географії проголошував вивчення взаємних стосунків природи і людини у минулому: «Как изменил человек природу, с одной стороны, как повлияла она на физическую и духовную организацию, с другой стороны, – вот вопросы, на которые должна бы ответить историческая география... Историческая география изучает климатические и географические условия, в которых жил русский народ» [20, с. 3]. Отже, рухаючись у загальній геодетерміністській тенденції, Середонін наголошує на важливості дослідження історичною географією еволюції систем природокористування.

Одним з перших, хто фактично розглянув і розробив класифікацію історичних типів природокористування з позицій методології історичної географії, став В.О. Ключевський (1841 – 1911 рр.). Проголошуючи явище «колонізації» основною моделлю формування системи розселення російського етносу, він виділяє чотири історичних періоди, які принципово різняться типом господарювання і освоєння території, історико-географічним змістом (табл. 1).

Табл. 1

Періодизація російської історії В.О. Ключевського за головними ознаками «колонізації» та типом господарського освоєння території (складено за [11])

Період, століття	Характеристика	Просторово-територіальний зміст	Історична динаміка природокористування
VIII – XIII	Русь Дніпровська, городова, торгова	Середній і верхній Дніпро з його історичним водним продовженням – лінією Ловать – Волхов	Політичне дроблення земель під головуванням міст. Зовнішня торгівля з викликаними нею промислами і звіроловством
XIII – сер. XV	Русь Верхневолзька, удільно-князівська,	Верхня Волга з притоками	Удільне дроблення під владою князів. Землеробство вільної селянської праці

	вільно-землеробська		
Сер. XV – друге десятиріччя XVII	Русь Велика, Московська, царсько-боярська, військово-землевласницька	Розширення від області Верхньої Волги на південь і схід, об'єднання Великої Росії під владою московського государя	Землеробство в руках служивого стану, військового класу, що вербується державою для зовнішньої оборони
XVII – сер. XIX	Період всеросійський, імператорсько-дворянський, кріпосного, землеробського і фабрично-заводського господарства	Поширення російської імператорської влади по усій рівнині від Балтійського моря до Чорного, Кавказу, Каспію і Уралу, і далі	Утворення «Всеросійської імперії». Землеробська кріпосна праця, оброблювальна промисловість

Концептуальна модель історико-географічної періодизації за пануючим типом господарювання та «колонізації» (або освоєння) геопростору склала підґрунтя для більшості наступних досліджень в галузі історичної географії. Так, відомий історико-географ *М.К. Любавський* (1860 – 1917 рр.) у своїй праці «Историческая география России в связи с колонизацией» [13] зазначав, що «*Выяснение влияния внешней природы на человека является преимущественной задачей исторической географии... Эта история дает множество ярких иллюстраций и доказательств могучего влияния внешних природных условий на склад и ход русской народной жизни, на развитие культуры и гражданственности*» [13, с. 5-6]. Зокрема, Любавський виділяє три періоди колонізації Сибіру, в мотиваціях яких вбачає саме природно-ресурсний чинник. Отже, йому належить першість у питаннях розгляду регіональних відмін у характері заселення і освоєння території, і відповідних традицій господарювання населення.

Видатна роль у інтеграції до історичної географії проблематики взаємовідносин суспільства і географічного середовища належить *Л.М. Майкову* (1839 – 1900 рр.), який першим серед російських істориків у розлогіх формі виклав завдання історичної географії [9, 12], уточнені і розширені згодом *М. К. Любавським*, *С. М. Середоніним*, *О. А. Спіциним*.

С.М. Середонін (1860 – 1914 рр.) відмітив, що предметом історичної географії є вивчення взаємних стосунків природи і людини у минулому, а також те, як змінила людина природу, з одного боку, і як вплинула вона на фізичну і духовну організації людства, з іншого. *О.А. Спіцин* (1858 – 1931

рр.) вказував, що основне значення історичної географії полягає в створенні широкого фону, необхідного для пізнання ходу здійснюваних подій і розвитку історичних явищ. Розселення народів, на його думку, необхідно вивчати в тісному співвідношенні з фізико-географічними особливостями території.

У розробці теоретичних питань радянської історичної географії велике значення мали роботи В.К. Яцунського, М.М. Тихомирова, А.М. Насонова.

Першим за радянський період до методології історичної географії звернувся В.К. Яцунський (1893 – 1966 рр.) Його роботи являли собою спробу синтезу економіко-географічного та історичного підходів. Складений ним атлас «Наглядные пособия по истории народного хозяйства России в XVIII–XX веках» з 70 карт і приміток до них, за своїм змістом відображав саме історію природокористування, адже уміщував відомості про територію і населення Росії за XVIII – поч. XX ст., еволюцію сільського господарства і аграрного освоєння території, селянства і аграрних стосунків, містив огляд історії розвитку промисловості і її найголовніших галузей, торгівлі і транспорту, грошового обігу і кредиту, державних фінансів тощо. Яцунський уперше у вітчизняній традиції поставив питання про предмет історичної географії в сучасному сенсі. За думкою вченого, предмет історичної географії не відрізняється від предмета власне географії, і включає усі елементи, що вивчаються цією наукою [11, с. 84]. В.К. Яцунський у своїх роботах вказував на значення історичної географії не лише як дисципліни, що простежує зміни політичної географії минулого, але і як науки, яка, глибоко і послідовно, на підставі вивчення широкого кола історичних джерел, аналізує зміни природничої картини світу під впливом людини, розміщення і рух населення, географію економічних об'єктів в ході історичної еволюції тощо.

Ситуація, що склалася у історико-географічній галузі знання після відходу з життя покоління Яцунського і близьких йому по духу економгеографів районної школи, досить добре характеризується словами Р. Батліна, який писав у своїй книзі: *«У багатьох країнах Західної і Північної Європи прийняття прагматичного підходу (functionalist approach) до географії людини, здається, створило прогалину (gap) між історією і географією, і історична географія була залишена історикам. Цю долю, в децю іншому політичному контексті і у більш ранній період, розділили колишні соціалістичні держави, у тому числі Радянський Союз»* [цитата за 11, с. 85]. Як вважає історик географії Ф.С. Корандей [11], для історичної географії після Яцунського стали притаманні втрата регіонального і просторового методів, розпад історичної географії на окремі підрозділи (економічна історія, історична демографія, етнографія тощо), і її загальне нівелювання до рівня місцевого краєзнавства. Окремим виключенням стали роботи В.С. Жекуліна (1929 – 1989 рр.). Але в цілому

методологічна криза історичної географії не була подолана. Цим пояснюється надзвичайний успіх енвайронменталістських за змістом праць Л.М. Гумільова (1912 – 1992 рр.). Гумільов, що розвивав етнологічний аспект історичної географії, застосував методи природничих наук до суспільних, вдало і навіть сміливо зістикував історію, етнографію, географію і політологію.

Природничо-науковий аспект в історичній географії розвивали Л.С. Берг, С. В. Калесник, В.Л. Котельніков, Ф.М. Мільков, А.Г. Ісаченко тощо. Роботи І.Є. Бучинського, В.С. Жекуліна, С.В. Кірікова, Е.Л. Файбусовича, А.Т. Харітоничева та інших дослідників заклали підґрунтя розвитку загального природничо-наукового напрямку в історичній географії, в т.ч. історичної географії ландшафтів. Описуючи структуру географічних наук, Л.С. Берг (1876 – 1950 рр.) писав: *«Рассматривая хорологию современную, мы находимся в области общей географии, если же имеем дело с хорологией исторического прошлого, то мы вступаем в сферу исторической географии»* [1, с. 118]. У своїх географічних роботах Берг постійно торкався в ретроспективному плані проблематики впливу людини на ландшафти. При описі ландшафтних зон, він відмічав: *«Мы стараемся восстановить ландшафт, каким он был до вмешательства человека»* [1, с. 32]. В.Л. Котельніков (1911 – 1979 рр.) на прикладі південно-східної частини Середньоруської височини розглянув зміну природного середовища під впливом сільськогосподарської діяльності людини з ранніх етапів освоєння, вказавши на безповоротні зміни в процесах формування і функціонування ландшафту, усіх його компонентів. Ю.Г. Саушкін (1911 – 1982 рр.) у конспекті лекцій до курсу «Історія і методологія географічної науки» [19] зазначав, що *«Через весь курс (как главные его темы) проходит методологический анализ проблемы взаимодействия природы и общества, соотношения и связей природного и человеческого элементов географии»* [19, с. 7]. Саушкін визначає, що історична географія досліджує географічні особливості природи, населення і господарства минулих епох (ніби відтворює часові «зрізи» минулого).

У сучасному розумінні історична географія – це наука, що покликана вивчати проблеми взаємодії суспільства і природи в різні історичні періоди. Напрямок, що опікується дослідженнями взаємодії людини і природного геопростору певного конкретного регіону, використання для цього різноманітних ресурсів регіону, і, врешті-решт, встановлює історичний процес формування антропосфери у вимірі окремої територіальної одиниці, може називатися *історією регіонального природокористування*. Головне завдання ІРП вирішується шляхом історико-географічного аналізу і полягає в складанні цілісної картини минулих взаємовідносин у системі «людина – природа» (найчастіше – методом просторово-часових зрізів) для конкретної території. Одним з основних методів як історичної географії, так і ІРП, є діахронічний.

Діахронічний підхід (з греч. *dia* – «через», *chronos* – «час») вимагає

викладання явищ, фактів, подій в їх хронологічній послідовності. Цей підхід властивий усім дослідженням, що виконуються в цілях вивчення історії сучасних географічних об'єктів (систем). Мета діахронічного підходу, за твердженням В. С. Жекуліна [9], полягає у тому, щоб зв'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку географічного об'єкту (системи) за історичний час. Він є інструментом, що дозволяє правильно визначити походження об'єкту/явища і вивчити стадії його розвитку і змін. Завершальною метою повинні стати обґрунтовані висновки з приводу майбутнього розвитку об'єктів/явищ, засновані на аналізі процесу історичної взаємодії суспільства і природи, тобто процесу ІРП. Дійсно, тільки аналіз історичних змін природи, населення, господарства, їх взаємодій дозволяє краще зрозуміти сучасний стан географічних об'єктів і систем, без чого не можна скласти прогноз їх подальшого розвитку.

Як вважає С.Б. Потахін [17], вивчення історії природокористування, ймовірно, вже стало частиною дослідження територіальних етнокультурних систем. Їх рівнями є: суперетнічний (цивілізаційний), етнічний і субетнічний. І тут вивчення просторової різноманітності господарсько-культурних комплексів, тобто традицій природокористування, що існують в різних гео- і етнокультурних спільнотах, пов'язується із географічним середовищем, а також з територіальними відмінностями в економічній культурі населення.

Традиція досліджень, присвячених аналізу взаємовідносин між людиною та природою впродовж історичного періоду, має, як видно із вище викладеного, досить довгу історію. Усередині цієї галузі історико-географічних досліджень територіальних систем природокористування будь-якого масштабного рівня, як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій думці можливо виокремити декілька напрямів: 1) реконструкція доісторичних ландшафтів; 2) вивчення антропогенних впливів на природне середовище; 3) дослідження сприйняття природного середовища людьми минулих історичних епох.

На сучасному етапі розвитку історичної географії вже можна стверджувати про існування окремого її напрямку – історії регіонального природокористування. Підтвердженням цьому є та певна кількість наукових робіт, що вже здійснені у зазначеному напрямі. Серед найважливіших наукових робіт у напрямі ІРП стисло охарактеризуємо декілька, викладених у формі дисертацій, монографій і найбільш важливих з методологічної точки зору формування наукового напрямку статей.

Прикладом сучасної наукової роботи, присвяченої проблематиці історико-географічного дослідження систем природокористування, є дисертація С.Б. Потахіна [17], в якій на прикладі Східної Фенноскандії досліджуються історико-ландшафтні чинники розвитку традиційного регіонального природокористування, його еволюція, періодизація, на основі чого розроблена схема історико-природно-господарського

районування. Автор вказаної праці зазначає, що генеральним науковим завданням історичної географії є *«исследование разного рода взаимосвязей и взаимодействий между природными и общественными территориальными системами в процессе их непрерывного развития, как в пространстве, так и во времени»* [17, с. 4].

Дисертація Д.В. Ніколаєнко [16] присвячена проблематиці просторово-часової динаміки процесів соціокультурного освоєння території. І хоча у змісті роботи автор не застосовує поняття природокористування, але розбудовує свою концепцію соціокультурних систем на підґрунті історичного розвитку відносин між людськими суспільствами та оточуючим природним середовищем, вибудовує на підґрунті цього моделі просторового функціонування вказаних об'єктів дослідження.

Метою досліджень Ю.Л. Мазурова [14] є обґрунтування уявлення про природну і культурну спадщину соціуму як про один з вирішальних чинників розвитку природокористування і взаємодії природи і суспільства в цілому. У роботі робиться спроба довести, що оптимізація просторової організації і функціонування спадщини сприяють стабільності і загальному благополуччю в суспільстві, а його втрата обумовлює соціальну нестійкість і деградацію сфери природокористування. Серед інших завдань визначено і важливість виявити історико-географічні передумови формування феномену спадщини, дослідити місце феномену спадщини в еволюції природокористування, визначити взаємозв'язки між феноменом спадщини і стійкістю розвитку суспільства.

Існує відповідний досвід комплексних або вузькогалузевих (лісо-, ландшафтокористування, господарські, аграрні системи, промисловість тощо) історико-географічних досліджень регіональної проблематики природокористування (у варіаціях «освоєння», «господарської колонізації» і т.п.) на прикладі окремих одиниць АТП і регіонів (переважно Російської Федерації) – як-от, Башкортостану (Ф.Ф. Рамазанова), Удмуртії (В.І. Стурман), Зауралля (В.В. Пестерев, А.І. Суворова, О.Г. Зав'ялова), Алтаю (О.С. Тарасова, З.В. Лисенкова), басейну р. Уссурі (В.В. Гапонов), Південного Сибіру (В.В. Рюмін), Байкальського регіону (Ю.А. Зуляр), Московської (В.А. Нізовцев), Читинської (Н.В. Помазкова), Архангельської областей (Н.М. Бизова), Криму (М.Ю. Берьозкін) тощо. Окремий навчальний посібник з історії природокористування для учнів 8–9 класів середніх загальноосвітніх шкіл виданий для Московського регіону (В.А. Нізовцев).

В українському науковому просторі також наявний певний досвід академічних досліджень історико-географічної проблематики природокористування. Так, Г.І. Денисик [6] обґрунтовує періодизацію історії комплексних природничих досліджень природи території Правобережної України, за часовими зрізами виділяє етапи активного впливу людини на ландшафтні комплекси, становлення на їх основі

антропогенного ландшафтознавства. І хоча дана робота позиціонується як ландшафтознавча, тим не менш Г.І. Денисик комплексно застосовує методологію історичної географії для реконструкції процесів антропогенного впливу на ландшафти, тобто, розглядає процес історичного ландшафтокористування. Також проблематиці реконструкції давнього антропогенно-ландшафтного природокористування присвячена монографія С.П. Романчука [18].

Питанням освоєння населенням території Західної України, формування мережі населених пунктів, обґрунтуванню поселення як специфічної природно-суспільної інтеграційної системи, обґрунтуванню ретроспективної географії як науки історико-географічного змісту, присвячені праці В.П. Круля [12].

О.І. Чернюх [21] розглядає питання еволюції конструктивно-географічних основ теорії раціонального природокористування в українській географії, зокрема у першій половині ХХ ст. В роботі на підґрунті обробки значного інформаційного матеріалу комплексно висвітлені тенденції та напрями розвитку, теоретичні, методичні та прикладні проблеми конструктивно-географічного дослідження раціонального природокористування новітнього періоду української географії.

Ретроспективні аспекти природокористування Полтавщини розглядає М.О. Джаман із співавторами [7]. Проблематиці заселення і освоєння Степу та Лісостепу присвячені роботи О.І. Ситника, В.О. Пірка, П.С. Погребняка. Особливості історії природокористування Північної Буковини досліджувала Н.П. Веприк. Історія лісівництва в Україні висвітлена С.А. Генсіруком. Історія сільськогосподарського природокористування розглянута Д.Д. Гуровою на прикладі Запорізької області. Особливості природокористування запорозьких козаків розкриті у роботі К.Г. Лашенка. Ремісничі і промислові типи природокористування сільського населення Середнього Подніпров'я досліджені А.В. Петраускасом. Економічна історія України є об'єктом досліджень В. Голобуцького, Б.Д. Лановика.

Серед монографічних публікацій і наукових статей з проблематики історичного природокористування особливо вирізняється цикл робіт петербурзького історико-географа Л.Б. Вампілової. Автор розглядає як загальну систему методів досліджень в історичній географії, так і проблематику історії регіонального природокористування на прикладі Карелії. Вампіловою вперше запропонована структура компонентної бази для комплексної історико-географічної оцінки регіону [4]). Автор вважає, що для реконструкції історичного процесу освоєння території необхідно створити історико-географічну періодизацію із застосуванням підходів і принципів, які залежать від регіональних особливостей, зумовлених багатьма причинами: географічним положенням, специфікою історії заселення і освоєння, особливостями ландшафтів, мірою їх освоєності;

складом етнічних груп, які заселяли територію в різні періоди часу; міцністю взаємозв'язків етносу і ландшафту; характером природокористування; рівнем господарського розвитку; спеціалізацією господарства; системою природокористування і розселення.

Механізми еволюції зон етноконтактного природокористування досліджуються О.Г. Зав'яловою [10]. Зокрема, автор доходить висновку, що етнічна еволюція і еволюція природокористування є взаємопов'язаний процес збільшення просторової організації етногеосистем у часі; на практичних історико-географічних результатах доводить, що природокористування є підґрунтям етноприродної взаємодії.

Існує багато наукових праць, в яких епізодично згадується (рідше – практично застосовується) метод історичного природокористування як спосіб реконструкції або простеження динаміки тих чи інших видів, типів природокористування. Характерною ознакою сучасного розвитку науки є поява значної кількості формалізованих теорій і концепцій, які претендують на формування новітніх парадигм суспільно-економічного розвитку. Не оминають такі тенденції і історичної географії і історії природокористування зокрема. Так, наприклад, В.Н. Василенко [5] пропонує ноосферну концепцію управління природокористуванням на державному рівні.

Отже, здійснений огляд наявного наукового досвіду досліджень у напрямі історії природокористування (передусім ІРП), дозволяє зробити декілька *висновків*: 1) в історичній географії проблематика ІРП вже обійняла усталені позиції, про що свідчить доволі значний обсяг відповідних наукових праць, у т.ч. дисертаційного характеру; 2) теоретико-методологічна база і система методів наукових досліджень ІРП формується в абсолютній більшості представниками географічної науки, що зайвий раз доводить «географічність» історичної географії (а не її «допоміжний зміст», як про це стверджують історики); 3) історія регіонального природокористування виконує яскраво виражену інтегруючу функцію, слугуючи своєрідним майданчиком для інтеграції фізико- і суспільно-географічних наук і їхніх методологій; 4) ІРП як науковий напрям всередині історичної географії вже має суттєвий хронологічний доробок, який є об'єктом історії географії, тобто, складає важливий інформаційно-практичний блок у процесі формування географії як єдиної родини наук; 5) на фоні загальнонаукової інтеграції в комплексі наук про суспільство і природу, історія природокористування (в т.ч. регіонального) буде продовжувати розвиватися як у кількісному (кількість наукових праць, регіонів, ними охоплених) так і у якісному (розвиток теоретико-методологічного апарату) змісті, про що свідчить динаміка і зміст публікацій відповідної тематики останніх років.

1. Берг Л.С. Физико-географические (ландшафтные) зоны СССР. – Ч.1: Введение. Тундра. Лесная зона. Лесостепь / Л.С. Берг. – Л.: ЛГУ, 1936. – 428 с.

2. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Ч. 1: Роль среды / Пер. с фр. М. А. Юсима. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
3. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1: Пространство и история / Пер. В. Мильчина, С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашиниковых, 1995. – 406 с.
4. Вампилова Л.Б. Региональный историко-географический анализ. Система методов исследования в исторической географии. – Кн. 2. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2008. – 148 с.
5. Василенко В.Н. Устойчивая Россия: ноосферная концепция управления природопользованием государства: индикаторы, институты, инструменты, механизмы. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. – 390 с.
6. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: історико-географічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – К., 1999. – 32 с.
7. Джаман В.О., Єрмаков В.В. Ретроспективні аспекти природокористування історико-географічного краю Полтавщини в процесі господарської діяльності / Наукові записки Вінницького держ. педагог. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – 2008. – Вип. 15. – С. 3-6.
8. Ешевский С. Этнографические этюды: введение в курс всеобщей истории / С. Ешевский. – СПб., 1862. – 74 с.
9. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
10. Завьялова О.Г. Зоны этноконтактного природопользования: механизм эволюции // Географический вестник. - 2005. - № 1–2. - С. 23-35.
11. Корандей Ф.С. Введение в историческую географию. – Тюмень: Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2008. – 124 с.
12. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці: Рута, 2004. - 382 с.
13. Любавский М.К. Историческая география России вь связи съ колонизацией. – М.: Типо-Литография И.И. Любимова, 1909. – 405 с.
14. Мазуров Ю.Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления: автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – М., 2006. – 48 с.
15. Мартон Э. Основы физической географии. – Т.1: Общие понятия, климат, гидрография / Э. Мартон. – М.-Л.: Гос. объединенное научно-техн. изд-во, 1939. – 460 с.
16. Николаенко Д.В. Пространственно-временная динамика процессов социо-культурного освоения территории: Дис. ... д-ра геогр. наук. – Харьков, 1999. – 340 с.
17. Потахин С.Б. Традиционное природопользование Восточной Фенноскандии: историко-ландшафтные факторы развития: Дис. ... д-ра геогр. наук. – СПб., 2008. – 327 с.
18. Романчук С.П. Историчне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних конструкцій давнього природокористування. – К.: РВЦ «Київський університет», 1998. – 146 с.
19. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1976. – 423 с.
20. Середонин С. М. Историческая география: Лекции, читанные проф. С. М. Середониным в Императорском Петроградском археологическом институте. – П., 1916. – 58 с.
21. Чернюх О.І. Становлення конструктивно-географічних напрямів раціонального природокористування в Україні у першій половині ХХ ст.: Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Чернівці, 2004. – 20 с.
22. Darby H.C. On the relations of geography and history // Transactions and Papers of Institute of British Geographers. – 1954. – Vol.19. – P. 1-11.
23. Sauer C. O. Foreword to Historical Geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1941. – Vol. 31. № 1. – P. 1-24.
24. Tuan, Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. № 2. – P. 266-276.
25. Vidal de La Blache P. Principes de geographie humaine. – Paris: Librairie Armand Colin, 1955. – 328 p.
26. Vidal de la Blache P. Tableau de la geographie de la France. // Annales de Géographie. – Année 1903. – Vol. 12. – Numéro 63. – P. 207-213.

